

Essay

Samenwerken op de meent

Over autonomie van gemeenten, hun onderlinge solidariteit en de rol van het Rijk

Rienk Janssens

Meerjarenvisie gemeenten 2020-2024

De VNG werkt aan een krachtige lokale overheid. Dat doen we door agendasettend te zijn op voor gemeenten relevante vraagstukken en ontwikkelingen, en door de lokale uitvoering centraal te stellen bij maatschappelijke opgaven. Daarom werken we nu met gemeenten aan een Meerjarenvisie gemeenten 2020-2024, waarin onderwerpen centraal staan waar gemeenten de komende jaren mee aan de slag gaan. Wij laten een aantal essays op persoonlijke titel schrijven, als bijdrage aan de discussie over de Meerjarenvisie.

Auteur

Dr. Rienk Janssens is werkzaam voor de VNG waar hij zich richt op de agendering van sociaal-maatschappelijke vraagstukken. Daarvoor was hij afdelingshoofd bij het ministerie van VWS en algemeen secretaris van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.

Meer informatie of vragen? Kijk op de VNG site of neem contact op met Rienk Janssens: rienk.janssens@VNG.nl.

Dit is een aangepaste en verkorte versie van het essay dat in 2018 verscheen.

1 Inleiding

Voor adequate hulpverlening aan hun inwoners zijn gemeenten vaak aangewezen op instanties buiten hun gemeentegrenzen. Bij acuut huiselijk geweld is opvang in een andere gemeente nodig. Het vinden van een baan kan ook elders in de regio of het land. En specialistische jeugdhulp is niet altijd dichtbij huis voor handen. Gemeenten zijn van elkaar afhankelijk, evenals van andere publieke instanties als UWV en CAK, alsook van marktpartijen en maatschappelijke organisaties als verzekeraars en aanbieders.

Deze afhankelijkheden doen een beroep op intergemeentelijke solidariteit en samenwerking. Dat vindt plaats binnen een toenemende gedecentraliseerde werkelijkheid. Gemeenten zijn autonoom (ten opzichte van elkaar en van het Rijk), maar tegelijk van elkaar en het Rijk afhankelijk. Zijn die afhankelijkheden in evenwicht? En wat zou nodig zijn om die balans te versterken? Om deze vragen te beantwoorden beschrijft dit essay het krachtenveld waarin gemeenten hun (nieuwe) taken moeten waarmaken. Op basis daarvan bevat het aan het eind een aantal richtinggevende uitspraken om de decentralisaties duurzaam te laten slagen.

2 Autonomie: het zit in ons DNA

Eerst de blik op het verleden gericht. Want autonomie is zowel staatsrechtelijk als historisch en maatschappelijk in onze samenleving geworteld. Staatsrechtelijk dateert het in elk geval vanaf de Grondwet van 1814, al komt de term noch daar, noch in de gemeentewet voor. Kort gezegd komt het erop neer dat gemeenten “vrij zijn de behartiging van elk openbaar belang ter hand ter nemen zolang die behartiging niet door hogere regelingen aan hun bemoeienis is onttrokken” (Rob 2005).

Meer dan juridisch zit autonomie in de bestuurlijke en maatschappelijke genen van Nederland, zoals de titel van een recente studie verwoordt (Voermans en Waling 2018). Dit dateert van vóór de 80-jarige oorlog, die zelf, in tegenstelling tot vaak wordt gedacht, geen positieve strijd was van een zich ontwikkelende natie tegenover een buitenlandse grootmacht, maar een strijd van vrije inwoners en steden tegenover de dreiging deze lokale autonomie en zelfbeschikking te verliezen. Niet Nederland was de inzet (al was dat misschien wel het resultaat), maar het behoud van bestaande decentrale en particuliere rechten (vergelijk De Moor e.a. 2002).

Deze hang naar zelfbestuur en angst voor centralisme zijn Nederland sindsdien blijven kenmerken, ook toen vanaf de negentiende eeuw een ontwikkeling plaatsvond naar meer eenheid en uniformering. Nederland heeft altijd een sterke lokale civil society gehad. Scholen, ziekenhuizen, woningcorporaties en welzijnsinstellingen waren vanouds op particuliere en lokale leest geschoeid en zijn pas in de loop van de twintigste eeuw door wetgeving en financiering in de invloedssfeer van de landelijke overheid terecht gekomen.

3 Waarom loslaten lastig is

Juist omdat autonomie een belangrijk uitgangspunt was, ontstond er tevens behoefte aan samenwerking en slagkracht. In deze samenwerking zijn globaal drie patronen zichtbaar. Om maatschappelijke opgaven te realiseren gaan gemeenten ten eerste met elkaar vrijwillig de samenwerking aan. Daarnaast legt het Rijk – bij zaken als veiligheid, maar ook bij gedecentraliseerde taken in het sociaal domein – intergemeentelijke samenwerking op, of veronderstelt die – vergelijk de opdracht in de Jeugdwet om te komen tot “samenwerking tussen gemeenten op (sub)regionaal en bovenregionaal niveau” (MvT, pag. 20). En als derde is er de altijd aanwezige dreiging van gemeentelijke herindeling, waarbij ironisch zowel succesvolle als niet-succesvolle intergemeentelijke samenwerking reden tot grensaanpassingen kan zijn.

In deze patronen is sprake van een tragiek die zichtbaarder wordt naarmate de overheveling van taken naar gemeenten toeneemt: hoe meer lokale beleidsvrijheid, des te groter de tegenbeweging om op die vrijheid controle te krijgen. Om dit te doorgronden duiken we in het krachtenveld waarin het Rijk zich (al decennia lang) bevindt. De oorsprong daarvan ligt in de overdracht van maatschappelijke solidariteit. In een verzorgingsstaat is de directe, intermenselijke solidariteit vervangen door een indirecte, verstatelijke vorm van solidariteit (RMO 2013a). Maatschappelijke opgaven worden georganiseerd via de band van belastingen en collectieve premieheffing. Dit leidt – en dat is de eerste kracht – tot een voortdurende bureaucratische verstrengeling van samenleving en verzorgingsstaat, waarin burgers als rechthebbenden aanspraak op voorzieningen maken die veelal gelijkmatig over alle inwoners worden verdeeld (RMO 2013b).

Een tweede samenhangende kracht betreft het politiek en bestuurlijk ongemak met variëteit en verschil. Elke vorm van decentralisatie of meer uitgaan van particulier initiatief zal leiden tot meer verschil in toegankelijkheid, kwaliteit en identiteit van voorzieningen. Dit ontstaat tussen gemeenten, maar ook binnen gemeenten als het maatschappelijk initiatief leidend wordt. De samenleving mag immers, binnen de grenzen van de wet, verschil maken op basis van een zelfgekozen doelgroep. Een straat mag ondersteuning bieden voor de eigen bewoners, een kerk of moskee voor de eigen leden. Hierdoor ontstaan nieuwe vraagstukken. Wat doen we bijvoorbeeld met ouders die samen een kinderopvang of zelfs een wijkteam regelen en zich niet storen aan professionele eisen? Wat met organisaties die naschoolse huiswerkbegeleiding aanbieden, met als voorwaarde verplichte bijscholing in Bijbel of Koran? Durven we variëteit en verschil toe te laten? En tot hoever?

De derde kracht zit dan ook in het altijd aanwezige vertrouwen in overkoepelend beleid. Deels gedreven door medialogica zal het Rijk uit controle, dadendrang,

politieke ambities of als gevolg van Kamermoties of rechterlijke uitspraken het initiatief blijven nemen. Dit is in de praktijk ook zichtbaar. Uniformerende maatregelen rondom eigen bijdragen en algemene voorzieningen zetten de gemeentelijke vrijheid onder druk. Daarnaast is er een veelheid aan programma's, akkoorden en pacts. De regie ligt steevast bij het Rijk, dat in omvang en inzet eerder toe- dan afneemt om overzicht te houden in de gedecentraliseerde en vermaatschappelijkte werkelijkheid.

Het is een spanning waaruit nauwelijks te ontsnappen valt. Enerzijds maakt beleidsvrijheid deel uit van de decentralisatiegedachte, anderzijds leiden meer diversiteit en het lager beleggen van de verantwoordelijkheden ertoe dat solidariteit en samenwerking ongewis en fluïde worden. Voor elke maatschappelijke opgave waarbij (boven) regionale afspraken of samenwerking nodig is, is het immers weer de vraag of en hoe dat tot stand komt. Solidariteit en samenwerking moeten zich telkens opnieuw bewijzen. Dat was de bedoeling, maar veroorzaakt ook de tegenbeweging.

4 De meent centraal

Kan het ook anders? Kunnen samenwerking en solidariteit, ondanks hun fluïde en ongewis karakter, duurzaam van onderop in plaats van bovenaf tot stand komen? Hiervoor gaan we te rade bij het bekende principe van de *tragedy of the commons* (Hardin 1968).

Een common, een 'meent', was het gemeenschappelijke stukje weiland tussen de huizen waar boeren hun vee lieten grazen. Vanuit zijn eigen belang heeft elke boer er baat bij om zoveel mogelijk van zijn koeien op die meent te laten lopen: elke extra koe geeft hem immers meer melk. Wanneer echter alle boeren zo handelen, raakt de meent door de hoeveelheid koeien al snel uitgeput. Vervolgens ontstaat er een dilemma. Besluit de boer als enige een deel van zijn vee van de meent te halen, dan verliest hij het op den duur van zijn collega's. Neemt niemand een besluit daartoe, dan zal hij eveneens failliet gaan. De enige oplossing is om samen afspraken te maken over het maximaal aantal toe te laten stuks vee op de meent. En dat kan alleen met overleg en gezamenlijke besluitvorming.

Volgens de Amerikaanse Elinor Ostrom – die empirisch aantoonde dat mensen inderdaad in staat zijn om bij gezamenlijke belangen als drinkwater, elektriciteit en grondbeheer succesvol met elkaar samen te werken (vergelijk ook het ontstaan van de Nederlandse waterschappen) – helpt het als die samenwerking voldoet aan een aantal condities. Ze noemt er acht, waaronder duidelijke afspraken wie aan de samenwerking deelneemt, een steeds hogere straf bij overtreding van de gemaakte afspraken, en een goedkope en laagdrempelige geschillenbeslechting. Ook zag ze – en dat is vanuit de verhouding tussen autonome gemeenten en het Rijk interessant – dat het voor het welslagen van de samenwerking van belang was dat 'hogere' autoriteiten buiten de groep de zeggenschap van de meentbewoners over hun eigen vraagstukken en problemen erkenden.

De acht condities van Ostrom: 1. Duidelijke afbakening van de groep; 2. Gemeenschappelijke regels die passen op de lokale situatie; 3. Gemeenschappelijke besluitvorming door de groep; 4. Erkenning van de zeggenschap van de groep door autoriteiten en overheden daarbuiten; 5. Ontwikkeling van binnenuit van een systeem om het gedrag van de groepsdeelnemers te monitoren; 6. Zwaarder wordende sancties voor deelnemers die de regels overtreden; 7. Goedkope en laagdrempelige arbitrage bij geschillen; 8. De noodzaak bij grootschaligere commons van een gelaagd systeem met inbreng vanuit lagere, lokale groepen.

In hoeverre is Ostroms analyse behulpzaam in de huidige gedecentraliseerde beleidspraktijk? We nemen daarvoor ons vertrekpunt in het commissierapport Wil tot verschil, dat in 2006 de toekomst van het lokaal bestuur schetste (Bovens 2006). Als

richtlijn en visie (de commissie schetste de situatie voor het jaar 2015) bevatte het een heldere boodschap. De door de commissie gewenste en geziene werkelijkheid was: pluriformiteit alom, verschillende opvattingen en taakuitoefening van lokaal bestuur, een einde aan mechanismen van nivellering en uniformering, en inwoners die het verschil in hun gemeente zouden gaan bepalen. In de lijn van Ostrom: de meent en haar eigen keuzes zouden centraal staan.

Terugkijkend kunnen we stellen dat deze schets wat betreft intentie en opzet met de decentralisaties in 2015 werkelijkheid is geworden. Tegelijk zijn de krachten tot uniformering, controle en Rijksturing niet verdwenen. Anders geformuleerd: aan regel 4 van Ostrom (erkenning door overige autoriteiten van de lokale zeggenschap van de meent) wordt niet altijd voldaan. En dit blijft niet zonder gevolgen. Gemeenten ervaren onvoldoende veiligheid en vertrouwen om in vrijheid zowel hun eigen beleid vorm te geven als onderling met elkaar afspraken te maken.

Maar laten gemeenten niet te snel naar het Rijk wijzen. Want wat betekenen de condities van Ostrom voor henzelf? In hoeverre lukt het hen om gezamenlijk de *tragedy* te boven te komen? Ostrom maakt duidelijk dat autonomie niet betekent dat je ontslagen bent van regels, verplichtingen en solidariteit. 'Autonomie vindt altijd plaats binnen relaties', aldus de Duitse filosoof Beate Rössler (n.a.v. Rössler 2018). Voor gemeenten betekent dit het zoeken naar evenwicht tussen enerzijds de eigen beleidsvrijheid en anderzijds de gedeelde belangen en samenwerking.

5 Solidariteit ter discussie: jeugdzorg

We nemen de proef op de som en richten de blik op een concreet beleidsveld: de jeugdzorg. Voor de meeste gemeenten, zeker de kleinere, is het ondoenlijk in hun eentje een (hoog)specialistische aanbieder te contracteren, laat staan 'in leven te houden'. De kosten voor een individuele gemeente zijn simpelweg te hoog, de vraag te klein en de benodigde kennis te specialistisch om zelf in huis te hebben. Gezamenlijke inkoop en contractering in regionaal of bovenregionaal verband zijn onvermijdelijk.

Vervolgens zijn verschillende uitvoeringsvormen mogelijk. Voor de 'gewone' specialistische jeugdhulp hebben gemeenten op eigen initiatief 42 regio's gevormd, waarbinnen zij afspraken maken tot gezamenlijke inkoop. Elke regio doet dat, conform de bedoeling, op haar eigen manier. Zolang de afspraken binnen een regio in harmonie verlopen, levert dat geen problemen op. Dat is anders als – en dit is niet denkbeeldig – een gemeente binnen een regio besluit haar eigen inkoop te regelen of een samenwerking aangaat met een gemeente buiten de regio. Wie spreekt wie dan aan? Zijn er sancties mogelijk en wie is gerechtigd die sancties op te leggen? Volgens Ostroms zou van tevoren hierover duidelijke afspraken moeten bestaan. Besluit een gemeente om zelf haar inkoop te regelen, dan is er aan het begin kennelijk onvoldoende commitment aan de 'groep' geweest – in dit geval de jeugdregio (Ostroms conditie 1 en 3). Sancties lijken hier ook weinig nut te hebben omdat de gemeente in feite een exit-optie buiten de 'meent' had.

Bij de hoog-specialistische zorg, waarvoor de regio een te kleine schaal is, ligt andere samenwerking voor de hand. Zo vindt de inkoop van hoog-specialistische kennis en kunde (bijvoorbeeld omtrent zintuigelijke gehandicapten en chronische vermoeidheid) plaats via landelijke raamcontracten, waarbij desbetreffende gemeenten betalen voor de feitelijk afgenomen zorg. Ook deze samenwerkingsvorm vraagt van tevoren een commitment, bijvoorbeeld door als gemeenten via een collectief, in dit geval de VNG, met de contractering akkoord te gaan. Het is voor gemeenten in principe een veilige vorm van solidariteit, aangezien ze 'verzekerd' zijn tot de toegang tot hoog specialistische zorg, maar wel naar zorggebruik afrekenen.

Tot slot speelt bij jeugdhulp een andere vorm van solidariteit. Diverse gemeenten bleken in de loop van 2018 met forse tekorten te kampen. Om tot een oplossing te komen werd een Fonds Tekortgemeenten ingesteld. Maar wat als gemeenten met sluitende begrotingen geen steun aan dit noodfonds verlenen omdat ze er toch geen

gebruik van maken? Is dit een rechtvaardige optie vanuit hun autonome positie of grenst dit aan oneigenlijk gebruik van de autonomie? Opnieuw geldt: hoe duidelijker de afbakening van de meent (in dit geval alle 355 gemeenten) en hoe steviger het besef dat ook jou dit (nu of in de toekomst) kan overkomen, des te groter de kans op onderlinge solidariteit.

6 Hoe unieker de opgave, des te lossere de samenwerking en politieker het debat

Bovengenoemde voorbeelden rondom jeugdzorg laten zien dat succesvolle samenwerking gebaat is bij doorleefd eigenaarschap in de lagere echelons van de samenwerking. Alleen dan ontstaat de mogelijkheid om mensen of instanties op hun solidariteit aan te spreken.

Hoe kan dit ontstaan? Als uitersten zijn er twee routes, enerzijds van bovenaf opgelegde en daarmee vaste vormen van samenwerking, anderzijds vrijwillige en daarmee lossere vormen van samenwerking. Veel vaste samenwerkingen vinden plaats via verbonden partijen, voornamelijk via de Wet gemeenschappelijke regelingen (WGR) en soms via het Burgerlijk Wetboek. Dat werkt goed als het gaat om interne gemeentelijke bedrijfsvoeringen als informatisering, automatisering en inning van lokale belastingen. Hier is immers geen sprake van een directe relatie tussen inwoner en gemeente, maar is de gemeente eigenlijk de klant (van een leverancier bijvoorbeeld). Dat geldt ook voor vraagstukken waarbij wel sprake is van een directe relatie tussen gemeente en inwoner, maar waarbij de relatie voor iedereen min of meer hetzelfde is (vergelijk vuilophaal of brandbestrijding).

Bestaat er overduidelijk een directe en *unieke* relatie tussen gemeente en inwoner (in die zin dat de hulpvraag voor iedere inwoner anders is: het zoeken van werk, het vinden van specialistische zorg, de keuze voor een school etc.), dan liggen wisselende en lossere vormen van samenwerking in de rede. Bij dergelijk sociale opgaven vraagt het om van 'buiten' (de unieke vragen van de inwoner) naar 'binnen' (hoe geef je als gemeente hier antwoord op) te redeneren (Hart 2017). Dit betekent niet dat er dan geen afspraken nodig zijn (bijvoorbeeld via dienstverleningsovereenkomsten), maar die komen dan van onderop tot stand (vanuit de meent) en niet vanuit bestuurlijk verplichtende regio's. Dit leidt tot legitimiteit en commitment, zodat partijen aan te spreken zijn als ze de afspraken niet nakomen.

Dergelijke samenwerkingen van onderop kunnen bovendien zorgen voor meer democratische verantwoording. Door de veelheid aan al dan niet opgelegde regionale of

bovenregionale samenwerkingsverbanden bestaat hierover momenteel veel discussie. Verlengd bestuur zou verworden tot verlegd bestuur, waardoor gemeenteraden en burgers op afstand zouden komen te staan. Wanneer echter de samenwerking ten dienste staat van unieke vragen en behoeften van mensen, zal dat leiden tot meer politieke en democratische discussie. Bij vaste en op afstand geplaatste samenwerking verwordt de toekenning van zorg en ondersteuning tot een technocratische en protocollaire aangelegenheid. Dat verandert als inwoners en de gemeenteraad zelf het debat gaan voeren, over de vraag wat goede zorg is, aan welke kwaliteitseisen deze moet voldoen en welke wachttijden toelaatbaar zijn. Gemeenten doen er goed aan dit debat binnen de eigen grenzen te voeren (de 'eerste meent'), maar evenzo goed in regionaal of landelijk verband (de 'tweede meent'). Ze kunnen zo laten zien in staat te zijn om als eerste overheid zelf hun onderlinge solidariteit vorm te geven.

7 Vervolgstappen voor succesvolle decentralisatie

Tegelijk is er meer nodig om tegenwicht te bieden tegen het eerder beschreven krachtenveld van Rijk en gemeenten. Ook een aanpassing in de interbestuurlijke verhoudingen ligt in de rede. Dat betreft allereerst de financiële verhoudingen, waarvan de laatste grondige herziening uit 1997 stamt, ver voor de ingang gezette decentralisaties. Een uitbreiding van lokale belastingen kan de slagkracht en beleidsvrijheid van gemeenten aanzienlijk vergroten. Wel plaatst dit het vraagstuk van de onderlinge solidariteit van gemeenten in een nieuw daglicht. Een nadere discussie waard!

Ten tweede is het van belang dat gemeenten over voldoende ondersteunende kennis en informatie beschikken om hun toegenomen taken uit te voeren. Naast een aanpassing van de huidige landelijke kennisinfrastructuur aan de lokale, gedecentraliseerde werkelijkheid, valt te overwegen meer ondersteuning aan bijvoorbeeld gemeenteraden ter beschikking te stellen. Eigenlijk is het vreemd dat met de overdracht van taken van Rijk naar gemeenten niet is overwogen om personeelscapaciteit mee over te hevelen. Vanuit de optiek van de beschreven krachten is het een mes dat bovendien aan twee kanten snijdt: het versterkt de kracht van gemeenten en vermindert de trekende kracht vanuit het Rijk.

Als derde ligt herijking van interbestuurlijk toezicht in de rede. Toezicht vindt nog steeds plaats vanuit het Rijk (en provincies) naar gemeenten, en niet van gemeenten onderling of richting het Rijk. Vanuit een situatie van medeoverheden is dat vreemd. Waarom zou een gemeente niet een buurgemeente of een ministerie of bewindspersoon om uitleg vragen of ter verantwoording kunnen roepen? Waarom moet de escalatieladder slechts één richting opgaan? Opnieuw een discussie waard.

Tot slot verdient een aantal besluitvormingsprocessen nadere overweging. Tot op heden sluit het Rijk pacten en akkoorden waarbij ze gemeenten als een van de partijen aan tafel beschouwt. Hebben gemeenten bezwaren dan is het niet ongewoon om de handtekening alvast te zetten met verzekeraars, huisartsen of pensioenfondsen. In een gedecentraliseerde werkelijkheid met – zoals het Interbestuurlijk Programma dat onderschrijft – ‘gelijkwaardige overheden’ is dat eigenlijk een anomalie. Eerst zouden de overheden er uit moeten zijn, waarna vervolgens ondertekening met andere partijen kan plaatsvinden.

8 Conclusies

We maken de balans op. Gemeenten zijn autonoom, maar die autonomie heeft alleen zeggingskracht binnen relaties, met elkaar, met het Rijk en met partners als aanbieders, verzekeraars, woningcorporaties en veiligheidsinstellingen. In de relatie met het Rijk is er sprake van een inherente spanning tussen enerzijds het als Rijk willen loslaten en anderzijds de behoefte aan controle en grip. Dat vraagt om tegenwicht vanuit de interbestuurlijke verhoudingen: bijvoorbeeld meer financiële autonomie van gemeenten, wederkerig toezicht en een echt gezamenlijke invulling van akkoorden.

Naast deze formele aanpassingen is bij gemeenten bewustwording nodig van hun onderlinge verbondenheid. Het principe van de samenwerking op de meent, met zijn door Ostrom geformuleerde condities, dient hierbij nog steeds als inspiratiebron. Hoe meer de samenwerking geworteld is een duidelijk lokaal commitment, des te groter de kans op onderlinge solidariteit. De logische consequentie hiervan is om minder te werken vanuit vaststaande bestuurlijke regio's.

De vrijheid om samenwerking van onderop vorm te geven kan tevens een antwoord zijn op het veelgehoorde democratisch tekort, omdat het een politieke en democratische discussie vraagt over wat goede zorg is. Deze discussie dient plaats te vinden door gemeenteraad en inwoners (de eerste meent), alsook tussen gemeenten onderling (de tweede meent). Dat voorkomt dat toezicht en kwaliteit eendimensionaal vanuit het Rijk worden gedefinieerd.

Tot slot: autonomie is een principe dat in de maatschappelijke en bestuurlijke genen van ons land zit. Juist dat besef vraagt om onderling collectief bewustzijn en geen beschuldigende vinger richting het Rijk. Dit neemt niet weg dat ook het Rijk zich bewust moet zijn van het centraliserende krachtenveld waarin het opereert om vervolgens bewust keuzes te maken om hier tegenwicht tegen te bieden.

Geciteerde bronnen

- Commissie (Bovens), Toekomst Lokaal Bestuur in opdracht van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, Wil tot verschil, Gemeenten in 2015 (Den Haag 2006)
- Garret Hardin, 'Tragedy of the Commons', Science, 162 (3859) (13 december 1968), p. 1243-1248
- Wouter Hart, Anders vasthouden. 9 sleutels voor het werken vanuit de bedoeling (Vakmedianet Management 2017)
- T. de Moor, . P.S. Warde & L. Shaw-Taylor, The management of common land in north west Europe c. 1500-1850 (Turnhout, Brepols 2002)
- Raad voor maatschappelijke Ontwikkeling, Rondje voor de publieke zaak. Pleidooi voor de solidaire ervaring (Den Haag 2013a)
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, Terugtrekken is vooruitzien. Maatschappelijke veerkracht in het publieke domein (Den Haag 2013b)
- Raad voor het openbaar bestuur, Autonoom of automatisch? Advies over gemeentelijke autonomie (Den Haag 2005)
- Beate Rössler, Autonomie. Een essay over het vervulde leven (Amsterdam 2018). Vergelijk ook interview met schrijfster in Trouw op 3 juli 2018
- Wim Voermans en Geerten Waling, Gemeente in de genen. Tradities en toekomst van de lokale democratie in Nederland (Amsterdam 2018)

**Vereniging van
Nederlandse Gemeenten**

Nassaulaan 12
2514 JS Den Haag
+31 70 373 83 93
info@vng.nl

februari 2019

vng.nl